

Special Issue- March 2019

ISSN No. 2319 - 5908

An International Multidisciplinary Refereed Research Quarterly Journal

शोध संदर्श

SHODH SANDARSH

शिक्षा, साहित्य, इतिहास, कला, संस्कृति, विज्ञान, वाणिज्य आदि

Chief Editor :

Dr. V.K. Pandey

Editor :

Dr. V.K. Mishra

Dr. V.P. Tiwari

विशेषांक

विविध ज्ञान - विज्ञान - विषय का मन्थन एवं विमर्श ।
नव - उन्मेषी दशा - दिशा से भरा 'शोध - सन्दर्श' ॥

Special Issue- March 2019

ISSN No. 2319 - 5908

An International Multidisciplinary Refereed Research Quarterly Journal

उच्च शिक्षा से सम्बन्धित विमर्श तथा शोध का बहु-भाषीय त्रैमासिक अन्तर्राष्ट्रीय जर्नल

Shodh
संदर्श

SHODH SANDARSH

Education, Literatura, History, Art, Culture, Science, Commerce etc.

Patron

Prof. R.P. Tripathi

Ex. Head.

Deptt. of AIHC & Archaeology

Allahabad Central University, Allahabad

Chief Editor

Dr. Vimlesh Kumar Pandey

Associate Professor

P.G. Deptt. of AIHC & Archaeology

S.B.P.G. College, Badlapur, Jaunpur

• Editor •

Dr. Vijay Pratap Tiwari

Dr. Vijay Kumar Mishra

Prof. Sushaim Bedi

Deptt. of Hindi

Colambia University USA

• Editorial Board •

Prof. (Dr.) Saroj Goswami

Head Deptt. of Hindi

Govt. Girls P.G. College

Rewa (M.P.)

Dr. Girja Prasad Mishra

Principal

Sambhu Nath College of Education

Jhalwa, Allahabad

Dr. Rakesh Dwivedi

Asstt. Prof.

Deptt. of Hindi

DAV P.G. College, Varanasi (U.P.)

Dr. Sanjay Kumar Singh

Economic & Statistical Officer

(U.P.)

Dr. Vijai Kumar Srivastava

Associate Prof.

Deptt. of Physics

DDU Gorakhpur University

Gorakhpur

Anil Kumar Swadeshi

Associate Prof.

Deptt. of English

PGDAV College, Delhi University

Delhi

Ananda Srivastava

Programmer (Group 'A')

Jamia Millia Islamia

(Central University)

New Delhi

Manohar Pathak

Work as research Intern at CSIR-

NISCAIR for Indian Journal

of Natural Products and

Resources

Dr. Jamil Ahmed

Deptt. of AIHC & Arch.

Allahabad University Allahabad

Dr. Ashish Kumar Mishra

Associate Prof. Dept. of Hindi

Nehru Gram Bharati Deemed University, Alld.

• Legal Advisor •

Dhirendra Kumar Mishra

“Glimpses on Various Aspects of Indian Freedom movement:

**With Special Reference to Dr. Bapuji Salukhe &
Contemporary Freedom Fighters in Maharashtra”**

1st March, 2019

**Dept. of History & Political Science,
Vivekanand College (Autonomous), Kolhapur**

Editor

Dr. S. R. Kattimani

Dept. of History,

Co-Editor

Dr. Manjushri Ghorpade

Dept. of History

Co-Editor

Mr. D. A. Pawar

Dept. of Political Science

Vivekanand College, Kolhapur

Published by

Dr. S. Y. Hongekar

Vivekanand College (Autonomous), Kolhapur

2130, E- ward, Tarabai Park , Kolhapur-416003

अनुक्रमणिका

Sr. No	Name of Research Scholar	Title of Paper	Page no.
27	प्रा.डॉ. संतोष तुकाराम कदम	'अरुणा असफअली यांचे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान'	98
28	प्रा. डॉ. झाकीरहुसेन हाकीम संदे	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील मुस्लीम स्त्री : कुलसुमबेन सयानी	101
29	डॉ. राज पी. चव्हाण प्रा. शोभाताई एस्. पाटील	राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजींचे भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान	103
30	डॉ. ज्योती ज. व्हटकर	1942 चा स्वातंत्र्य लढा व यशवंतराव चव्हाण	108
31	कु. प्रियांका भिमराव पोवार	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील स्त्री-स्वातंत्र्यसैनिकांचे योगदान	110
32	डॉ. मधुकर खंडू पवार	वैयक्तिक सत्याग्रह १९४० चा लढ्यातील स्त्रीयांचे योगदान	113
33	प्राचार्य, डॉ. घोलप सर्जेराव देवाप्पा	ज्ञानसुर्य शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे यांचे शिक्षण क्षेत्रातील मौलीक कार्य	115
34	दुरगुडे एस. पी.	महात्मा गांधीचे तत्त्वज्ञान आणि स्वातंत्र्यासाठी संघर्ष असहकार चळवळ	117
35	डॉ. शारदा गोविंदराव बंडे	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीमध्ये महाराष्ट्रातील क्रांतीकारक	119
36	डॉ. वरेकर निवासराव अधिकराव	1942 ची चलेजाव क्रांती आणि सातारा	122
37	डॉ. दत्तात्रय पांडुरंग खराडे	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात मुस्लिम महिलांचे योगदान	126
38	Dr. Khot Madhuri Rajaram Dr. Kavita Gagrani	वारणा विभागाचे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान	130
39	प्रा. एस. वाय. पाटील	भारतीय स्वातंत्र्याच्या लढ्यातील शेतकरी चळवळीचे योगदान	132
40	प्रा. डी. ए. पवार	भारतीय स्वातंत्र्यलढा व कामगार चळवळ	135
41	डॉ. डी. व्ही. सुर्यवंशी प्रा. सौ. शुभांगी सुखदेव माने-पाटील	महाराष्ट्रातील कामगार चळवळ नारायण मेघाजी लोखंडे यांचे कामगार चळवळीमधील योगदान	138
42	प्रा. डॉ. सपकाळ रामेश्वर विक्रम	'सुभाषचंद्र बोस यांचे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील योगदान'	141
43	प्रा. भागवत वसंत बजरंग	स्वातंत्र्यसंग्रामाच्या संघर्षातील अग्रदूत: क्रांतिवीर रंगरावदादा विठ्ठलराव पाटील	144
44	प्रा. अमृता आनंदराव दिंडे	'स्वातंत्र्यसेनानी दुर्गाबाई देशमुख यांच्या कार्याचा चिकित्सक आढावा'	147
45	डॉ. मधुकर विठोबा जाधव	भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यातील स्वातंत्र्यवीरांगना वीणा दास	151
46	डॉ. तानाजी रामचंद्र हवलदार	चंपारण्य सत्याग्रह	154
47	प्रा. बाबली गंगाराम गावडे	गांधीयुगातील निर्णायक लढे : एक अभ्यास	156
48	Dr. Girish P. Vaghela	भारतीय स्वातंत्र्य संग्राम और गुजरात के बुनियादी कार्यकर : पडकार एवं व्यूहरचना	159
49	डॉ. सुप्रिया चंद्रशेखर खोले.	मणिपूरची क्रांतीकारक राणी गैडीनलू	163
50	प्रा. गीतांजली श. साळुंखे	डॉ. बापूजी साळुंखे यांचे भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामातील योगदान	165
51	प्रा. वाय. ए. आवळे	स्वातंत्र्यपूर्व संस्थानकालीन मल्लविद्या व इतर खेळांचा विकास	167
52	Rinkal J. Vaghela	आज के सन्दर्भ में गांधीजी के विचारों की प्रस्तुतता	170
53	प्रा. डॉ. धीरज सुरेश शिंदे	काकासाहेब चव्हाण यांचे कार्य व शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे	172
54	सौ. रश्मी शिवाजी आडेकर	उपेक्षित पण निष्काम कर्मयोगी : महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे	175
55	Dr. KOLASEKAR MANOHAR	'1857 च्या उठावाचा रेल्वेवर झालेला परिणाम'	177
56	डॉ. शर्मिला अशोक साबळे	महात्मा गांधीचे अहिंसावादी तत्त्वज्ञान व असहकार चळवळ	179
57	श्रीमती सरकाळे तेजश्री तानाजी	1935 चा भारत सरकारचा कायदा - एक ऐतिहासिक आढावा	181
58	श्री महेशकुमार पांडुरंग सोनावणे	स्वातंत्र्यसेनानी शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे	184
59	विवेकानंद माने.	क्रांतिविरांगणा विजयाताई लाड - प्रतिसरकारातील एक जिन्हार महिला	186
60	प्रा. चामे एच. विह.	भारतीय समाजसुधारणा व संविधान निर्मितीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान	188

प्रारंभिक -

औद्योगिक क्रांती सर्वप्रथम इंग्लंडमध्ये १८ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात झाली. भारतात इंग्रजी राजवट असल्यामुळे येथे औद्योगिकरण ब्रिटिश राज्यकर्त्यांच्या मजीवर अवलंबून होते. वाहतुकीच्या सोयीसाठी तसेच इंग्रजांचा राज्यविस्तार करण्याच्या उद्देशाने डलहौरीच्या कारकीर्तीत येथे रेल्वेला प्रारंभ झाला व औद्योगिकरणाचे वारे वाहू लागले. त्यामुळे स्वाभाविकच येथील भांडवलदारवर्गाला मजुरांच्या समस्यांकडे लक्ष द्यावे लागते. येथील मजुरवर्गासमोर परकीय भांडवलदारांकडून होणारे मजुरांचे शोषण व भारतीय भांडवलदारांकडून होणारे मजुरांचे शोषण अशा दुहेरी समस्या होत्या. १९ व्या शतकात इ.स. १८५४ मध्ये मुंबई येथे कापडगिरी सुरू झाली. त्याच्या आधीपासूनच चहा व नीळेच्या मळ्यात येथील मजुरवर्ग राबत होता. १८७९-८० मध्ये ज्युट उद्योगात २७४९४ कामगारवर्गा खपत होता. १८८६ मध्ये कापड उद्योगात ७४००० कामगारवर्ग राबत होता.

भारतातील मजुरांची स्थिती:

इंग्लंडप्रमाणेच भारतातही कमी मजुरी, भरपूर काम, बकालवरत्या, बालमजूर इत्यादी समस्या निर्माण झाल्या. त्यामुळे मजुरांच्या समस्या सोडविण्याची आवश्यकता वाढू लागली. १८७० मध्ये शशिपाद बॅनर्जी या ब्राम्होसमाजातील सुधारकाने "कामगार मंडळा" ची स्थापना केली. तसेच "भारत श्रमजीवी" हे मासिक कामगारांना शिक्षण देण्याच्या हेतूने सुरू केले. भारतीय मजुरांच्या स्थितीत सुधारणा व्हावी म्हणून भारतीय मजुरांनी नव्हे तर लँकेशायरच्या कापड गिरणी मालकांनी इंग्लंडमध्ये सर्वप्रथम मागणी केली. त्यावेळी नॉर्थबुक हा इंग्लंडचा पंतप्रधान होता. इंग्लंडमधील कारखानदारांना भारतीय मजुरांबद्दल एवढा पुढका वाटण्याचे पुढील कारण होते.

भारतीय मजुरांकडून कमी मोबदल्यात येथील भांडवलदारांनी काम करून घेतल्यामुळे त्यांच्या उत्पादनात निश्चितच वाढ होणार होती. त्यामुळे भारतीय कपडा उद्योग लँकेशायरच्या कपडा उद्योगाला प्रतिस्पर्धी ठरू शकला असता. वरील कारणामुळे भारतीय मजुरांच्या स्थितीचे अध्ययन करण्यासाठी एक आयोग स्थापन करावा अशी त्यांनी मागणी केली. त्याप्रमाणे १८७५ मध्ये एका आयोगाची स्थापना करण्यात आली.

इ.स. १८७८ मध्ये मुंबई कायदेमंडळात कामगारांच्या कामाचे तास कमी करण्यात यावे यासंबंधी शोराबजी शापूरजी बंगाली यांनी ठराव मांडण्याचा प्रयत्न केला. पण तो अयशस्वी ठरला. इ.स. १८८० मध्ये मेघाजी लोखंडे यांनी 'दीनबंधू' मासिक सुरू केले. १८८१ मध्ये 'रिपनच्या काळात पहिला फॅक्टरी अॅक्ट पास करण्यात आला.

फॅक्टरी अॅक्ट :-

- १) सात वर्षांच्या खालील मुलांना कारखान्यांमध्ये काम करण्यास बंदी घातली.
- २) सात ते बारा वर्षे वयोगटातील मुलांना ९ तासांपर्यंतचे काम द्यावे, त्यांना जोखमीचे काम देऊ नये.
- ३) कामगारांना महिन्यातून चार दिवस सुट्या देण्यात याव्या, कामाच्या दिवशी मध्ये एक तास विश्रांतीसाठी सुट देण्यात यावी.
- ४) मजुरांच्या जीवाला धोका निर्माण होवू नये, म्हणून घातक मशीनीच्या चारी बाजूंनी कुंपन लावावे.
- ५) कारखान्यांच्या पहाणीसाठी इन्स्पेक्टर्स नेमण्यात यावेत, जे कारखानदार वरील नियम पाळणार नाहीत त्यांना फडक शासन करण्यात यावेत. या कायद्यातून चहा कॉफी, नीळ उत्पादकांना वगळण्यात आले.

१८८४ मध्ये एन.एम. लोखंडे यांनी मुंबई येथे कामगारांची जाहीर सभा घेतली. त्यांनी कामगारांच्या वतीने त्यांच्या मागण्या सादर करणारा जाहिरनामा फॅक्टरी कमिशनला सादर केला. ते "मुंबई मिल असोसिएशन" चे अध्यक्ष होते. तथापि ती कामगार संघटना नव्हती. कारण असो. चे संघटनेसंबंधीचे नियम नव्हते. तिच्याजवळ कोषही नव्हता. तथापि श्रीलोखंडे यांना कामगार कल्याणाविषयी अतिशय कळकळ होती. त्यांच्यामुळेच कामगारवर्गात प्रारंभीची जागृती झाली होती. १८९१ मध्ये दुसरा फॅक्टरी अॅक्ट पास करण्यात आला. त्यानुसार स्त्रियांच्या कामाचे तास ११ ठेवण्यात आले. त्यात दीड तास विश्रांतीचा ठरविण्यात आला. ९ वर्षांपेक्षा कमी वय असलेल्या मुलांना कामावर घेवू नये, तसेच १४ वर्षे वयाच्या मुलांना सात तासांहून जास्त वेळ, कामावर ठेवू नये. त्यांना रात्रपाळीचे काम देऊ नये असे ठरविण्यात आले. त्यावेळी लॉर्ड लॅन्सडाऊन हा व्हॉईसराय होता. या काळात कामगारांची कोणतीही संघटना नसली तरी, कामगारवर्ग एकमेकांना संघर्षाच्यावेळी साथ देत. म्हणजेच त्यांच्यात कीची भावना निर्माण होऊ लागली होती.

काँग्रेस आणि कामगार चळवळ :

सुरुवातीला राष्ट्रवाद्यांचा कामगारांकडे पहाण्याचा दृष्टिकोन मवाळ स्वरूपाचा होता. त्यावेळी त्यांची चळवळही बाल्यावरस्थेत होती. संपूर्ण राष्ट्र ज्या प्रश्नात सहभागी होईल तेच प्रश्न काँग्रेस हाताळत होती. सामाजिक सुधारणा तसेच वर्गीय प्रश्न हे त्या त्या संबंधात असलेल्या परिषदांवर सोपविले पाहिजेत असे स्पष्ट मत १८८६ च्या काँग्रेसच्या दुसऱ्या अधिवेशनात दादाभाई नौरोजींनी व्यक्त केले होते. राष्ट्रवाद्यांना कामगारांविषयी विशेष प्रेम असल्यामुळे काँग्रेस कामगारवर्गाच्या बाजूने झाली. राष्ट्रवादी वृत्तपत्रे कामगारांच्या कामाचे तास निश्चित करण्यासाठी कायद्याची गरज नाही असे आपले मत व्यक्त करू लागली. त्यामुळे १८८९ व १८९१ या फॅक्टरी अॅक्टला त्यांनी विरोध केला. ब्रिटिश उद्योगांच्या हितासाठी म्हणून सरकारने कामगारांचा प्रश्न हाती घेतला असे त्यांचे म्हणणे होते. एतद्देशीय मालकवर्गाच्या विरोधात जाण्याची त्यांची सध्याची तयारी नव्हती.

ट्रेड युनियन काँग्रेसच्या ४ व्या अधिवेशनाच्या अध्यक्षपदी देशबंधू धितरंजन दास हे होते. तर १९२६ च्या अधिवेशनाचे अध्यक्ष श्री. व्ही. व्ही. गिरी असून त्यांनी आपल्या भाषणात मजुरांच्या नैतिकतेवर भर दिला. याशिवाय सरोजिनी नायडू, पंडित जवाहरलाल नेहरू, सुभाषचंद्र बोस इत्यादींनी संघटनेचे अध्यक्षपद भूषविले. १९२७ पर्यंत आयटूकची सदस्य संख्या १,५०,५५५ एवढी झाली. सुमारे ५७ कामगारसंघटना तिच्याशी संलग्नित झाल्या. संघटनेवर इंग्लंड येथील मजूरपक्षाच्या विचारांचा प्रभाव होता असे असले तरी ह्या संघटनेवर नारायण मल्हार जोशीसारख्या मवाळ नेत्यांचा विशेष प्रभाव होता. महात्मा गांधीजींच्या अहिंसा तत्त्वज्ञानाचा पगडा या संघटनेवर होता.

सविनय कायदेभंग व कामगार चळवळ :-

महात्मा गांधीजींच्या नेतृत्वात सविनय कायदेभंगाची चळवळ १९३० मध्ये सुरु करण्यात आली या काळात कामगार व शेतकरी हे काँग्रेसचे हात व पाय आहेत. अशा घोषणा दिल्या जात. या काळात ४ फेब्रु. १९३० रोजी जी.आय.पी. रेल्वेच्या २०,००० कामगारांनी संप केला. तेंव्हा पोलिसांनी मोठ्या प्रमाणात अटकसत्र सुरु केले. त्यांच्या निषेधार्थ अखिल भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस कमिटीने ६ जुलै हा दिवस 'गांधी दिवस' म्हणून पाळण्याचे ठरविले. त्या दिवशी ४९ कारखान्यातील ५०००० कामगारांनी हस्ताळ पाळून ब्रिटिश सरकारने कामगारांशी अतिशय कठोर वर्तणूक केली. त्यांचा छळ केल्यामुळे त्यांच्या नेत्यांमध्ये आपोआपच सरकारविरोधी एकी निर्माण झाली.

१९३४ मध्ये स्थापन झालेल्या काँग्रेस समाजवादी पक्षांही कामगार संघटनांमध्ये ऐक्य निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. त्यात त्यांना यशही मिळाले. AITUC (आयटूक); Red Trade Union Congress आणि National Federation of Trade Unions ह्या तीन संघटना एक झाल्या. त्यावेळी त्यांची सदस्यसंख्या ३,२५,००० होती.

सारांश :

ऑगस्ट १९४२ मध्ये महात्मा गांधीजींनी 'भारत छोडो' आंदोलन सुरु केले. तेंव्हा कम्युनिस्टांनी त्या आंदोलनात सहभागी न होण्याचे ठरविले. परंतु कामगारवर्गाचे मात्र आंदोलनात सक्रिय भाग घेण्याचे ठरविले. दिल्ली, लखनऊ, कानपूर, मुंबई, नागपूर, अहमदाबाद, जमशेदपूर, मद्रास, इंदोर, बेंगलूर येथील कामगारांनी गांधीजींना अटक केल्यावर एक आठवड्याचा बंद पाळवा.

१९४५-४७ ह्या काळात कामगार चळवळीला भरती आली होती. आझाद हिंद फौजेच्या सैनिकांवर खटला चालू केल्यावर अनेक गावातील, शहरांतील कामगारांनी सरकारच्या निषेधार्थ सभा घेतल्या व निदर्शने केलीत. १९४५ मध्ये मुंबई व कलकत्ता येथील गोदी कामगारांनी इंडोनेशियाकडे जाणाऱ्या जहाजांवर सैनिकांसाठी रसद लादण्यास नकार दिला. कारण येथील सैन्य तेथील राष्ट्रीय स्वातंत्र्याची चळवळ दडपून टाकीत.

१९४६ मध्ये मुंबईत नाविकांनी सरकारविरुद्ध उठाव केला. तेव्हा त्यांना मुंबईतील कामगारांनी पाठिंबा दिला व संप पुकारला. २२ फेब्रु. १९४६ रोजी २-३ लाख कामगारांनी आपली अवजारे खाली ठेवली. तेंव्हा पोलिसांनी कामगारांवर कारवाई केली. त्यावेळी सुमारे २५० कामगारांना आपल्या जीवनाची आहुती द्यावी लागली. भारतावरील इंग्रजांच्या शेवटच्या काळात आर्थिक प्रश्नावरून कामगारांनी अनेक ठिकाणी संप केलेत. त्या संपांमध्ये टपाल आणि तार खात्याचा संप खास गाजला. लवकरच आपला देश स्वतंत्र होईल याची त्यांना खात्री असल्याने त्यांनी स्वातंत्र्यलढा अधिकच तीव्र केला.

संदर्भ साधने

१) प्राचार्य आण्णासाहेब गरुड व प्राचार्य बी.बी. सावंत (१९९५), महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेचा इतिहास (१८९८ ते १९५०), कैलास पब्लिकेशन्स, प्रथमावृत्ती, औरंगाबाद.

२) आधुनिक भारताचा इतिहास : १८५७ ते १९२०, डॉ. सुमन वैदय व डॉ. शांता कोठेकर, श्री साईनाथ प्रकाशन नागपूर.

३) इंडियाज स्ट्रगल फॉर इंडिपेंडन्स, बिपिन चंद्र, मराठी अनुवाद : एम.व्ही.काळे.

४) डॉ. हरी नरके (२००६), 'महात्मा फुले साहित्य आणि चळवळ', डॉ. आंबेडकर, म. फुले आणि रा. शाहू चारित्र साधने प्रकाशन समिती, महाराष्ट्र शासन.

५) डॉ. किशोरकुमार गव्हाने व डॉ. एस. पी. शिंदे (२०१४), महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेचा इतिहास, एज्युकेशनल पब्लिशर्स अँड डिस्ट्रिब्युटर्स, प्रथमावृत्ती, औरंगाबाद.